

עיצוב תשמישי-קדושה יהודיים בארצות הבאלקאן

זוסיא עפרון

וקטנות מהבסיס למעלה; לראשו זר-
פרחים זעיר; מבסו הרחב תלויים על
שרשרות פעמונים ותפוחים זעירים
לסירוגין, שישה במספר.

צורפי איטליה, ובמיוחד אומני ונציה
היהודים, סיפקו את צורכי הקהילות
הקרובות שמעבר לים בתשמישי-
קדושה: מערכות של קישוטי-תורה
ונציאניים מכסף, מלאכת ריקוע ויציקה
דקה, רימוני מגדלים עם תליונים; עטרות
מקושטות קישוט בארוקי בריקוע — על
אחת העטרות חקוק במדליון: 'כתר
תורה', ובטבעת שסביבה התאריך שנת
יצר' תמלא (1711) — טסים, פחים
בצורת כתרים — על אחד הטסים מסוף
המאה ה-18, שבאוסף בית-הכנסת
בדוברובניק, מסומנות המלים 'כתר
תורה' 'שני', באותיות ספרדיות בולטות,
במלאכת מקשה — ידית לקריאה בתורה
נוסח איטליה, צינורית-היד מפותחת,
רקועה קישוט פרחוני עשיר; כוסות
לקידוש בסגנון הבארוק ומנורת-חנוכה
בעלת דופן בריקוע כסף בקישוט פרחוני
עשיר, ובמרכזו חקוק בפנסוין (תמונה
1):

נר מצוה ותורה אור
שנת זאת חנוכה (1724)

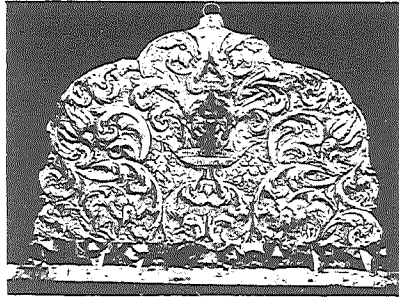
יהדות הבאלקאן התהוותה מצירוף של
עדות ישראל, שהגיעו לארצות האזור
ממקומות שונים ובזמנים שונים. וכן גם
האמנות השימושית היהודית באזור
איננה אחידה בצורתה; כל עדה יצרה,
שמרה או רכשה תשמישי-קדושה בסגנון
ובצורה משלה.

הנסיונות של יהודי ונציה להתיישב
דרך-קבע בערי-הנמל לאורך החוף
הדאלמאטי נתקלו בהתנגדות מצד
הקאפיטאני, שליטי הנמלים הונציאניים
בדלמאציה, ומצד הקרואטים המקומיים.
לכן שמרו הקהילות והמתנחלים
היהודים הבודדים בישובים אלה על
קשרים הדוקים עם יהודי ונציה; ואך
טבעי הוא שבקהילות-החוף: ריאָקה,
ספליט, שיִבְניק, דוברובניק — יובאו
תשמישי-הקדושה מאנקונה ומונציה
שמעבר לחוף האדריאטי וסגנונם היה
איטלקי, בעיקר ונציאני. נביא דוגמה —
זוג הרימונים הונציאניים מכסף, מהמאה
ה-18, מבית-הכנסת בדוברובניק:
הרימון עשוי בסגנון בארוקי ונציאני
עשיר, מקושט ריקוע פרחוני שופע, בנוי
על כיפה קטנה ועליו צינור המתלבש על
עץ החיים. צורתו של הרימון כאגרטל
בעל שלוש קומות עגולות ההולכות

מכאן הסגנון הבארוקי־ונציאני עם סממני מלאכה של עיר־שדה.

לפנינו שתי שאלות: האם במלאכת הצורפות היהודית של תשמישי־הקדושה יש מסורת שהובאה מספרד? מהו היסוד המקומי המקורי במלאכת הצורפים היהודים הספרדים בהכנת תשמישי־הקדושה שנוצרו בקהילות הבאלקאן? ומכאן השאלה מה היתה צורת קישוטי־התורה בספרד, ובמיוחד צורת הרימונים? מהרימונים השמורים כיום באוצר

הקאתדראלה של פאלמה דה מאיווקה אין להקיש על צורת הרימונים של ישראל בספרד, שכן אלו שבפאלמה נעשו בידי רב־אומן על־פי הזמנה של נגידים. הרימונים, וגם ביצועם, שבכתי־הכנסת של פשוטי־עם היו אל־נכון שונים, פשוטים יותר מהרימונים שבפאלמה. גולי ספרד ופורטוגאל נטלו עמם אך מעט מן המעט מהאלפים הרבים של קישוטי־התורה וזוגות הרימונים שהיו בכתי־הכנסת של ארץ־מוצאם. צורות הרימונים מקהילות הבאלקאן, ההולכות וחוזרות, מעידות על מקור דגמים אחד — אלה הרימונים שהביאו עמם גולי ספרד למקומותיהם החדשים. הרימונים הספרדיים באוסף האינסטיטוט היהודי ההיסטורי בן־ארשה (איהו), שמקורם בסאלוניקי, נָאריה, טריקאלה (יוון) ובקהילות מאקדוניה היוגוסלא־בית, וכן הרימונים בנאנינה, קורפו, ספליט ודוברובניק — רובם עשויים מפת פליז, מכסף ואלפקה, ומקצתם מכסף; הם מהמאה ה־18 ומעטים מהם מהמאה ה־19. אפשר לסווגם לכמה קבוצות צורניות:

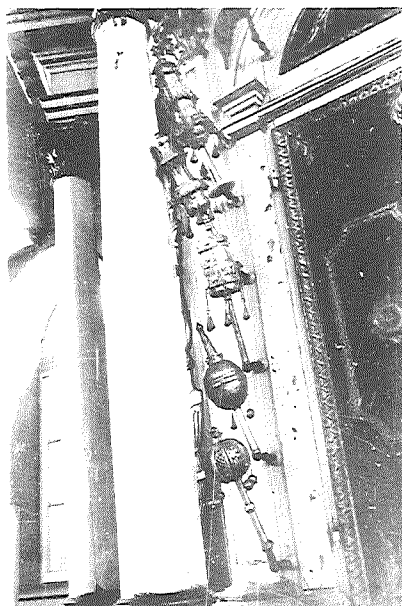

תמונה 1: מנורת חנוכה מכסף, רקוע, ספליט, 1724

כל הכלים האלה היו בעבר באוסף בית־הכנסת בספליט (יוגוסלאביה), שאבד בזמן מלחמת־העולם השנייה. מונציה באה גם כריכה מכסף לסידור־תפילה, מלאכת ריקוע, עם אבזמים יצוקים מעובדים בפיתוח, מהמאה ה־18, וכן שלוש הידיות נוסח איטליה לקריאה בספר־תורה מהמאה ה־18, השמורות באוסף קהילת דוברובניק.

ערי־החוף ספליט ודוברובניק היו במאה ה־18 מקומות־מפגש של מלאכת הצורפות היהודית מפני־הארץ עם האומנות הונציאנית. תוצר של מפגש זה הוא העטרה מכסף מהמאה ה־18 מדוברובניק. בטבעת שבחלקה התחתון של העטרה מפותחת כתובת־הקדשה באותיות ספרדיות קלאסיות. מימין הכתובת קריאה המלה '...קדוש...' ובמרכזה כתוב 'מראגוזה'. העטרה שמורה בקהילת דוברובניק, היא ראגוזה. עטרה זו, שהיא מלאכה מקומית, הוכנה כנראה בידי צורף יהודי בסאראייבו בעבור בית־הכנסת בראגוזה. העבודה עבה יותר, תבליט המְקשה בולט יותר מהדגם הונציאני, שהיה בידי הצורף.

(א) רימון בנוי שלוש או ארבע קריות עגולות, זו על גבי זו, כמגדלון בארוקי ההולך וצר כלפי מעלה (ספליט, סאלוניקי, אייהו).
 (ב) רימון בנוי שלושה חלקים: קערה עמוקה, מהודקת בטבעת עם חלקו העליון של הרימון בצורת גביע הפוך בעל חוד כהה. בראש הרימון זר פרחים זעיר. שני חלקי הרימון מחורצים עשרה חריצים לאורכו. הרימון מקושט קישוט פרחוני עשיר במלאכת מקשה; עשרים פעמונים כדוריים ותליונים, תלויים על שרשרות מחלקו התחתון של הרימון, סביב סביב (זוג הרימונים על 'ספר כל נדרי' בבית־הכנסת ביאנינה; אייהו).

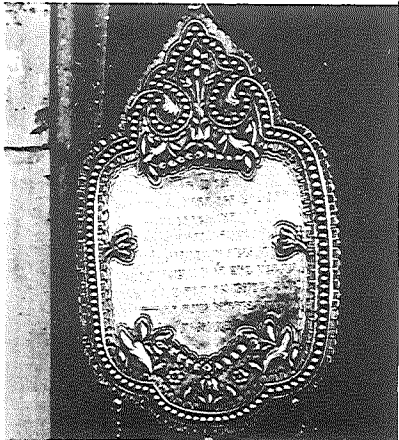
תמונה 2: רימונים מקשטים ארון־קודש בבית־הכנסת בקורפו

(ג) רימון בצורת אגס או ביצה מאורכת; ממרכזו תלויים על שרשרות פעמונים, בדרך־כלל שישה במספר (אייהו).
 (ד) רימון בנוי שני כלים עגולים עמוקים. קוטר שולי הכלים קטן יותר מקוטר מרכזם. טבעת מהדקת את שולי שני הכלים. מחלקו התחתון תלויים על שרשרות פעמונים. הרימון מורכב על צינורות לעץ־החיים. רימונים רבים מסוג זה ישנם באייהו.

(ה) רימון בצורת כדור מחורץ, ולו שישה חלקים מקודחים לאורך הכדור. סוג אחר של רימון כדורי – בנוי שתי קעריות חצי־עגולות מאוחדות בטבעת כולטת. הרימון מעוטר בריקוע (קורפו [תמונה 2]). עיטורו עשוי פיתוח (אייהו). מקצת הרימונים הכדוריים מוכתרים בכתר זעיר, חוד קוני יוצא מהכתר ובקצה החוד כדור זעיר (קורפו). רימונים כדוריים מקשטים ספרי־

הפזורה היהודית הספרדית והמזרחית.
 (ו) רימון בצורת קופסה משושה עם קישוטי ריקוע פרחוניים, סגורה למטה והמכסה שלה מחודד, מדליונים מפותחים עם כתובות־הקדשה, תלויים מסביב לרימון (קורפו); או מגדל משושה בעל גג מחודד גבוה. בסיס־הרימון על שש צלעותיו מתרחב בקשת קלה. הרימון מורכב על צינורית לעץ־החיים בגביע בצורת חצי־תפוח. פעמונים כדוריים סגורים ונטיפות לסירוגין, שישה במספר, תלויים על שרשרות משש פינות הבסיס. קישוטי

זיכרון מכסף עם כתובת-הקדשה מפותחות (תמונה 3). הלוחיות עשויות מלאכת-מקשה, מהן בסגנון פרחוני ובארוקי תורכי עם כתר יווני בין אריות, מהן בצורת צלוחית עם כתובת-הקדשה מפותחת ועליהן לוחות-הברית עם שלושה פעמונים כדוריים תלויים. תריסר לוחיות מקשטות את הפרוכת הרקומה בשוליה בפרחי זהב; מנהג זה בא מהסביבה הלא-יהודית אל בתי-הכנסת ביוון (יאנינה).

תמונה 3: לוחיות זכרון מכסף לקישוט הפרוכת, יאנינה, 1891

מנהג אחר נהוג בארצות הבאלקאן (גם בבתי-הכנסת של הספרדים ויהודי המגרב בירושלים ובצפת): לקשט את בית-הכנסת, משני עברי ארון-הקודש, בתשמישי-קדושה, בעטרות, בכתרים וברימונים. הכלים מוצגים ככתערוכה. מוטות מיוחדים קבועים ליד ארון-הקודש ועליהם הרימונים (תמונה 2). קיים גם סורג מיוחד ועליו שמים את הרימונים והכתרים לקישוט ההיכל (קורפו, יאנינה, דוברובניק). בארצות

פרחוניים בריקוע, בלחצנות, עם בליטות, מדליונים קבועים על צלעות הרימון. גולת הרימון כדור זעיר עם זר פרחים קטן. צורת הרימון על גגו הגבוה המחווד רומזת על מקורו, על גגות מגדלי הכנסיות והמבצרים של ספרד הנוצרית, של אַרְאָגוֹן. למערכת זוג הרימונים שייכת העטרה המשושה, העשויה גליונות פח-כסף בעיבוד קישוטי בפונסונים ובמדליונים, מרופדת בפח-כסף מהודק בשוליה מבפנים. לפי הביצוע, נעשתה העטרה בידי צורף שהיה גם פחח.

בניגוד ליד האיטלקית לקריאה בתורה, המעוטרת פיתוחים וריקועים, הרי היד הספרדית חלקה ונקייה ללא קישוט, כדורית בחודה שלא להזיק לקלף. שונה ממנה יד לתורה מקורפו מהמאה ה-19: בראש המוט — לוחות-הברית, ובהם מפותחות התחלות עשרת הדיברות, מכותרות בכתר מלכות יוון דאז, ברוח הזמן.

הדס לבשמים, לפנים באוסף קהילת ספליט, עשוי שני כלים קווניים מצורפים זה לזה, מקודחים ומחוררים, ניצב על רגל של כוס לברך על היין. הדס כזה לא נמצא באיטליה, אפשר כי זו מלאכתו של צורף יהודי בחוף הדאלמאטי.

הנרתיק הספרדי למגילת-אסתר, גליל-כסף סלילי, סגור בין שתי צלוחיות-קוביות מגולפות. על הגליל קרטוש עם כתובת-הקדשה מפותחת (אוסף קהילת וָרְיָה), והוא שונה מהנרתיק האיטלקי, המזרחי והצפון-אפריקאי המצויים. במקצת קהילות ביוון רווח מנהג לקשט את הפרוכת בלוחיות-

